UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

L'expression au-delà de la représentation: Sur l'aisthêsis et l'esthétique chez Merleau-Ponty

Slatman, J.

Publication date
2001

Link to publication

Citation for published version (APA):
Slatman, J. (2001). *L'expression au-delà de la représentation: Sur l'aisthêsis et l'esthétique chez Merleau-Ponty*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:12 Nov 2026

Nederlandse samenvatting

Deze studie thematiseert een *ongedachte* van de Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty (1908-1961). Het gaat hier om een articulering van een gedachte die als zodanig nog niet gedacht was. De ongedachte is niet een privatie van het denken maar zij is datgene wat in het denken nog te denken geeft. Zij kan gethematiseerd worden als het denken van het begin tot zijn eind gevolgd en herdacht wordt. De articulatie van de ongedachte bestaat zo uit een herneming en een herhaling van dat wat al gedacht is.

In deze studie presenteer ik een her-denking en herhaling van het denken van Merleau-Ponty die niet een identieke echo van het zelfde wil laten horen, maar die dit denken andere gedachten laat genereren. De keuze voor deze benadering van een filosofisch gedachtengoed is niet willekeurig, want het is precies ook de wijze waarop Merleau-Ponty zichzelf wil verhouden tot andere filosofen, tot de traditie. Hier wordt dus direct de dubbele strategie van mijn werk duidelijk: het object van mijn analyse betreft Merleau-Ponty's opvatting van filosofie die ik beschrijf als een levendige en productieve gedachte die gebaseerd is op een herhaling van de traditie. Tegelijkertijd wil deze analyse een "incarnatie" zijn van deze opvatting van filosofie. Ik geef dus een interpretatie van het werk van Merleau-Ponty die trouw is aan de wijze waarop hij zelf anderen interpreteert. Als we onderzoeken hoe hij bijvoorbeeld het werk van Descartes, Husserl of Heidegger interpreteert dan zien we dat hij met name op zoek is naar de ongedachten.

De ongedachte die ik meen te kunnen distilleren uit Merleau-Ponty's werk betreft de status en de mogelijkheid van de filosofie zelf. Mijn hypothese is dat zijn interpretatie van de "terugkeer naar de zaken zelf" - de interpretatie dus van de eerste premisse van de fenomenologie - de filosofie verandert in een "beeldende filosofie" (*philosophie figurée*) die zich situeert tussen de kunst en de zuivere, conceptuele filosofie. Vertrekkende vanuit het denken van Merleau-Ponty kom ik tot een "andere" opvatting van filosofie die tegelijkertijd een nieuwe opvatting van esthetica impliceert. Het is waar dat we nergens in het werk van Merleau-Ponty zo'n bepaling van de filosofie vinden. Het is een bepaling van de filosofie die ik voor mijn eigen rekening neem, maar die desalniettemin geïnspireerd is door het denken van Merleau-Ponty.

Om de ongedachte zichtbaar te maken, moet het denken gevolgd en herdacht worden, maar dit wil niet zeggen dat het chronologisch gevolgd moet worden. In mijn benadering kies ik veeleer voor een a-chronologische en zelfs anachronistische aanpak. Met uitzondering van zijn politieke geschriften *Humanisme et terreur* en *Les aventures de la dialectique*, gebruik ik vrijwel alle teksten van Merleau-Ponty voor mijn betoog, maar ik behandel deze teksten niet in de volgorde waarin zij geschreven zijn. Het gaat mij immers niet om een systematische uitleg van de filosofie van Merleau-Ponty in zijn geheel. Om aan te

geven wat de gevolgen voor de filosofie zelf zijn als zijn denken consequent doorgedacht wordt, spring ik heen en weer tussen zijn vroegere en latere geschriften. Het zwaartepunt van mijn analyse betreft zijn latere werk vanaf 1958, aangezien daar de vraag naar de mogelijkheid van de filosofie explicieter aan de orde komt. Bovendien, zoals Merleau-Ponty zelf opmerkte, is de ongedachte van een denker veelal aan het eind van zijn denken te zoeken.

Sinds het Merleau-Ponty Archief in de Bibliothèque Nationale in Parijs is opengesteld voor onderzoekers zijn er een aantal publicaties verschenen van aantekeningen van colleges die Merleau-Ponty aan het eind van zijn leven heeft gegeven aan het Collège de France: *La Nature, Notes Cours de Collège de France* (1995); *Notes de cours 1958-1961* (1996) en *Notes de cours sur* "L'origine de la géométrie" *de Husserl* (1998). Een groot deel van mijn betoog is gebaseerd op een analyse van deze recente publicaties. Deze late teksten zijn een goede indicatie voor het gevolg en vervolg van Merleau-Ponty's "onafgeronde" denken dat plotseling werd onderbroken door een vroege dood. Mijn onderzoek concentreert zich hiermee op het einde van dit onafgeronde denken om er een vervolg aan te geven. Dit vervolg probeer ik onder andere te articuleren door Merleau-Ponty's gedachtengoed te confronteren met aspecten uit het denken van een aantal hedendaagse Franse denkers zoals Gilles Deleuze, Jacques Derrida, Emmanuel Levinas, Jean-François Lyotard, Jacques Lacan en Jean-Luc Marion. Het gaat mij daarbij niet zozeer om vergelijkingen maar veeleer om confrontaties. Om Merleau-Ponty in een historische context te plaatsen verbind ik zijn denken ook met een aantal ideeën van denkers die aan hem voorafgaan: Plato, Aristoteles, Descartes, Hegel, Husserl, Heidegger, De Saussure, Sartre, Valéry en Freud. Al de confrontaties die hier worden geënsceneerd kunnen worden opgevat als "kleine botsingen" die als doel hebben om de ongedachte te wekken. Men zal hier dus geen uitgebreide comparatieve analyses vinden. Mijn uitgangspunt is het denken van Merleau-Ponty en de wijze waarop dit zich kan manifesteren in onze tijd, binnen ons hedendaagse filosofische perspectief.

De centrale vraag van dit werk is die naar de betekenis van de terugkeer naar "de zaken zelf" in het werk van Merleau-Ponty. Het willen terugkeren naar de zaken zelf is de eerste premisse van de fenomenologie zoals die wordt geformuleerd door Edmund Husserl. Ik laat zien dat deze premisse ook ten grondslag ligt aan het werk van Merleau-Ponty, maar dat de betekenis ervan tegelijkertijd zodanig verschuift dat de fenomenologie een nieuwe inhoud krijgt. Voornamelijk in zijn late filosofie wijst Merleau-Ponty erop dat de terugkeer naar de zaken zelf een paradox voor de filosofie impliceert. Want het is een terugkeer naar een wereld alvorens deze gedacht, gerepresenteerd of in begrippen gevangen is. Het domein van de gearticuleerde taal moet tussen haakjes gezet worden om zicht te krijgen op de stilte die aan haar voorafgaat en haar omsluit. Om rekenschap te kunnen afleggen van deze stilte zou de filosofie dus zelf ook moeten afzien van direct of frontaal taalgebruik waarin ieder teken al een vaste betekenis heeft verkregen.

Aan de hand van studies over de schilderkunst laat Merleau-Ponty zien dat de expressie in kunst zich in eerste instantie laat karakteriseren door een indirecte taal. In de artistieke expressie gaat het veeleer om het steeds weer opnieuw tot stand komen van een betekenis dan dat er sprake zou zijn van gefixeerde betekenissen zoals in het directe taalgebruik. Als het zo is dat de filosofie ook op indirecte wijze zou moeten spreken, dan betekent dat dat er een bepaalde overeenkomst moet zijn tussen filosofie en kunst. Deze overeenkomst vind ik in een "beeldende filosofie": een filosofie die zich door middel van haar metaforiserende werking ophoudt tussen beeld en begrip. Mijn analyse kan dan ook beschouwd worden als een soort drieluik; ik begin bij een analyse van wat filosofie is, om via een omweg over de kunst uiteindelijk weer terug te komen bij de filosofie. Het traject dat ik afleg, ziet er als volgt uit.

In het eerste hoofdstuk begin ik met een onderzoek naar de (historische) context van het filosofische appel om terug te keren naar de zaken zelf. Edmund Husserl formuleerde deze premisse om daarmee de taak van de filosofie te bepalen. Merleau-Ponty is een zeer selectief lezer van het omvangrijke œuvre van Husserl, maar zijn opvatting van de filosofie heeft zich toch voornamelijk gevormd vanuit een aantal essentiële noties uit dat œuvre. Ik ben dan ook van mening dat de idee van de terugkeer naar de zaken zelf aan de basis ligt van al zijn filosofische reflecties, vanaf de *Phénoménologie de la perception* (1945) tot aan zijn laatste colleges en het postuum uitgegeven *Le visible et l'invisible* (1964) Maar daarbij moet wel direct worden opgemerkt dat zijn interpretatie van deze terugkeer niet meer overeenstemt met de invulling die Husserl eraan gaf. Bovendien zijn er ook bij Husserl zelf verschillende opvattingen aan te wijzen. Bij laatstgenoemde is er sprake van een soort evolutie van een beschrijvende fenomenologie van het bewustzijn naar een fenomenologie als onthulling van de leefwereld. Ik laat zien dat deze laatste opvatting van de terugkeer - dus van de terugkeer naar de leefwereld - niet meer is in te passen in het fenomenologische project als een "strenge wetenschap". Als de terugkeer naar de zaken zelf een terugkeer naar de leefwereld impliceert, dan moeten we ons afvragen of deze terugkeer nog wel voltrokken kan worden door een zuiver transcendentale filosofie zoals Husserl die voorstond. Merleau-Ponty neemt de idee van de terugkeer naar de leefwereld over, maar probeert niet langer om de idee van een zuiver of strenge filosofie te redden. Hij benadrukt juist dat een transcendentale filosofie nooit helemaal zuiver kan zijn, maar altijd al bevuild is of, om een term van Jacques Derrida te gebruiken, altijd al gecontamineerd is.

De constatering dat transcendentaliteit niet zuiver kan zijn, maar altijd gecontamineerd is met het feitelijke, roept de vraag op of filosofie nog wel mogelijk is. Want filosofie kan zich niet tevreden stellen met een opsomming van het feitelijke, zij bestaat altijd uit een zekere reflectie en die reflectie betekent een breuk met het feitelijke alledaagse. Volgens Merleau-Ponty is het niet zo dat de onzuivere transcendentaliteit iedere vorm van filosofie of reflectie onmogelijk maakt. Het gaat hier veeleer om een herdefiniëring van haar status: zij is niet

langer een zuivere reflectie maar een "hyperreflectie" die zich voltrekt als het volgen en vergezellen (*accompagnement*) van de ervaring. Aan het einde van het eerste hoofdstuk stel ik dat deze bepaling van filosofie een analyse vereist van het fenomeen van de expressie. In haar terugkeer naar de leefwereld keert de hyperreflectie terug naar het domein van het pre-predicatieve. We keren terug naar het niveau waar de dingen nog geen directe of vaste betekenis hebben. Maar de hyperreflectie die de ervaring tot aan dat niveau wil vergezellen, moet zichzelf uitdrukken in een taal die juist wel uit vaste betekenissen bestaat. De filosofie kan zich niet uitdrukken in pre-predicatieve gebaren, zij drukt zich meestal uit in begrippen. Hier lijken we dus op een onoverbrugbaar probleem te stuiten. Als de indirecte taal voorafgaat aan de directe taal en als de filosofie zich uitdrukt in directe taal, dan slaagt zij er nooit in om die indirecte taal op het pre-predicatieve niveau te beschrijven. Als dat het geval was dan zou de terugkeer naar de zaken zelf niet mogelijk zijn en zou ook de filosofie onmogelijk zijn. Merleau-Ponty lijkt dit dilemma te kunnen omzeilen door een andere vorm van expressie voor te stellen. Deze vinden we allereerst in kunstwerken; in het vervolg van mijn betoog geef ik echter aan dat een soortgelijke expressie ook van kracht kan zijn binnen het tot stand komen van filosofische werken.

De idee van filosofie als "hyperreflectie" staat tegenover de idee van een reflexieve filosofie die Merleau-Ponty ook wel het "denken in vogelvlucht" noemt (*pensée de survol*). Het reflexieve denken gaat niet terug naar de leefwereld maar verbreekt er juist het contact mee om zich er vervolgens vrijvliegend boven te begeven. Volgens Merleau-Ponty is het met name de filosofie van Descartes (en in mindere mate die van Kant) die aanleiding heeft gegeven tot een dergelijke manier van filosofische reflectie. Het karakteristieke van het "denken in vogelvlucht" is dat de waarneming wordt gereduceerd of getransformeerd tot denken en de waargenomen wereld tot een door het denken gerepresenteerde wereld. Merleau-Ponty's interpretatie van de terugkeer naar de leefwereld gaat nu juist samen met een rehabilitatie van de zintuiglijke en lichamelijke waarneming. Het is dus vanzelfsprekend dat hij daarbij het reflexieve "denken in vogelvlucht" sterk bekritiseert. In het tweede hoofdstuk leg ik deze kritiek uit als een "destructie van de representatie".

Hier bepaal ik het "object" van de kritiek van Merleau-Ponty's analyse (het representerende denken of de representatie), maar tegelijkertijd geef ik ook een beeld van de "methode" van zijn filosofische kritiek. Aansluitend bij Husserls *Ursprungsklärung* en Heideggers *Destruktion* kan deze kritiek nader worden bepaald als een "destructie van de objectivistische ontologie van de Cartesianen". Ook al heeft de term een negatieve connotatie, destructie betekent hier niet zomaar het vernietigen of totaal afwijzen van het denken dat aan de kaak wordt gesteld. Destructie betekent hier juist de her-denking van het denken in de betekenis van het herhalen ervan. Merleau-Ponty past deze methode van destructie toe op het denken van Descartes. Ik laat hier zien dat zijn interpretatie van Descartes berust op een soort dubbele lezing: enerzijds laat hij zien (zoals

ook Heidegger dat doet) dat de filosofie van Descartes de basis vormt voor de ontologie van de representatie (*Vorstellung*), maar anderzijds (en dat is nu juist een groot verschil met Heidegger) geeft hij aan dat er een aspect in het denken van Descartes aanwezig is - ook al is dat impliciet en ongedacht - dat zich juist keert tegen het privilege van de representatie. Want volgens Merleau-Ponty is de zelfontdekking van het *cogito* in de tweede meditatie niet zozeer een reflexieve gedachte maar veeleer een denken in actie dat de ervaring van zichzelf als existentie veronderstelt. Merleau-Ponty stelt dat het *cogito* veeleer een open zintuiglijke ervaring is dan een ervaring van het immanente denken dat in zichzelf besloten is.

In dit hoofdstuk confronteer ik Merleau-Ponty's interpretatie van Descartes met die van Heidegger. Het verschil in de wijze waarop de notie van *sentir* wordt uitgelegd is voor deze confrontatie doorslaggevend. Heidegger interpreteert het als een vorm van representatie, terwijl Merleau-Ponty er een lichamelijke betekenis aan geeft die voorafgaat aan het niveau van de representatie. Dit verschil in uitleg verklaart het feit dat Heidegger de notie van *sentir,* en van lichamelijkheid in het algemeen, bant uit zijn *Daseinsanalyse*, terwijl Merleau-Ponty een rehabilitatie van de zintuiglijke *logos* voorstaat. In ieder geval mondt de kritiek op het representerende denken bij laatstgenoemde uit in een fenomenologie van lichamelijke zintuiglijkheid. Omdat dit idee van zintuiglijkheid niet meer overeenstemt met de betekenis die Descartes aan *sentir* geeft, verwijs ik naar de Griekse term *aisthèsis*. *Aisthèsis* is zintuiglijke waarneming die niet de moderne (Cartesiaanse) connotatie van bewustzijnstoestand heeft. De destructie van de representatie leidt dus tot een herwaardering van de *aisthèsis* of, anders gezegd, de *aisthèsis* vormt het alternatief voor de representatie.

In het derde hoofdstuk preciseer ik het fenomeen van de *aisthèsis* aan de hand van een analyse van de intentionaliteit. Aansluitend bij de idee van *fungierende* intentionaliteit van de late Husserl, maar juist in contrast met de intentionaliteit als activiteit van het bewustzijn van de vroege Husserl, beschrijft Merleau-Ponty haar als lichamelijk. In zijn late werk vervangt hij de notie van lichaam door die van vlees (*chair*) waardoor hij het anonieme en onpersoonlijke karakter van de lichamelijke intentionaliteit benadrukt. Deze vorm van intentionaliteit is veeleer onbewust dan dat zij een weloverwogen act zou zijn. Zij is veeleer de activiteit van het *Es* dan van het *Ich*. Met behulp van de psychoanalyse bepaal ik de lichamelijke intentionaliteit van de *aisthèsis* nader als verlangen. Omdat zij een libidineuse aanleg heeft is *aisthèsis* niet slechts passief of receptief van aard. Zij wordt juist gekarakteriseerd door de neiging om zich te veruitwendigen, om iets te doen, iets te creëren. Daarom stel ik - en hier volg ik een analyse van Paul Valéry - dat *aisthèsis* aanzet tot *poïèsis*.

In het vierde hoofdstuk geef ik een uitleg van het fenomeen van expressie als *poïèsis* die zich baseert op *aisthèsis*. Hier volg ik chronologisch de ontwikkeling in Merleau-Ponty's filosofie met betrekking tot taal en expressie.

Deze verloopt van de idee van taal als het woord of de uitdrukking van het lichaam naar de idee van expressie als de uitlegging van het Zijn zelf. Expressie is niet een subjectieve uitdrukking van iemand maar de openbaring van het "wezen" van datgene wat is. Omdat dit wezen niet eeuwig is, maar zich steeds opnieuw voltrekt in de tijd en de geschiedenis, verwerp ik hier de klassieke term *eidos* en herformuleer het wezen als *eikoon*.

Het vijfde hoofdstuk is gewijd aan een uitwerking van de idee van een fenomenologie van de icoon. Deze fenomenologie is in eerste instantie van toepassing op visuele kunst. Het wezen van het Zijn verschijnt immers met name in de schilderkunst als icoon. Om dit te verduidelijken bespreek ik een aantal zeer uiteenlopende voorbeelden uit de moderne kunst, naast een schilderij uit de Renaissance. De terugkeer naar de zaken zelf, die probeert om het Zijn van de zaken te beschrijven zoals ze in hun wilde ongecultiveerde toestand zijn zonder ze te fixeren door middel van een eidetische beschrijving, lijkt zich eerst en vooral te voltrekken in een artistieke expressie. De problematiek van de terugkeer naar de zaken zelf heeft ons op deze manier buiten de filosofie gebracht. Mijn analyse houdt hier echter nog niet op.

In het laatste hoofdstuk verlaat ik het domein van de kunst om weer terug te keren naar de filosofie. Hier onderzoek ik waarin de artistieke en de filosofische expressie overeenstemmen. De filosofie drukt zich niet in iconen uit, maar zij kan recht doen aan de terugkeer naar de zaken zelf als zij de werking van de metafoor aanwendt. Als een tekstuele equivalent van de icoon kan de metafoor de dingen tot uitdrukking laten komen, zonder dat zij daarmee veranderd worden in "gezegde dingen" (*choses dites*). In haar hoedanigheid van metaforisch schrijven is de filosofie te vergelijken met een kunstwerk: zij is het product van *poïèsis*. Deze interpretatie stelt ons in staat om een nieuwe opvatting van de filosofie te geven waarin zij gelijkgesteld wordt aan de esthetica. Filosofie is in essentie esthetisch omdat zij als de terugkeer naar de zaken zelf een studie van de *aisthèsis* impliceert, die allereerst de gang van de kunst volgt om vervolgens te ontdekken dat zij niet alleen een analyse van een kunstwerk is, maar zelf ook een creatie. Esthetica heeft hiermee tevens een nieuwe betekenis gekregen. Zij moet niet meer op de klassieke wijze verstaan worden als de theorie van schoonheid en de structuur van het smaakoordeel, maar zij betreft de aard en de mogelijkheid van de filosofie zelf.

De volledige betekenis van esthetica bij Merleau-Ponty is drieledig: 1) esthetica betreft de analyse van de lichamelijke en zintuiglijke waarneming (*aisthèsis*); 2) zintuiglijke waarneming is niet alleen een passief proces, maar ligt aan de basis van de activiteit (*poïèsis*) van zich uitdrukken en om deze expressie nader te bepalen richt de analyse zich op expressiviteit in kunst; 3) de filosofische esthetica die kunstwerken en zintuiglijke waarneming onderzoekt en beschrijft moet zelf ook een vorm van expressie zijn, vergelijkbaar met een kunstwerk. Ik besluit deze studie met de constatering dat de filosofische kritiek op de representatie niet alleen onderzoekt of er een "expressie voorbij de

representatie" mogelijk is, maar voor zichzelf een dergelijke vorm van expressie vereist. Alleen als een "expressie voorbij de representatie" kan de filosofie juist en rechtvaardig spreken (*parler juste*).